

32

IRODALOMTÖRTÉNETI  
KÖZLEMÉNYEK

SZILÁDY ÁRON

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL SZERKESZTI

CSÁSZÁR ELEMÉR

\*

HUSZONNYOLCZADIK ÉVFOLYAM

HARMADIK FÜZET

BUDAPEST

A MACYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

1918

## TARTALOM.

Tanulmányok, értekezések :	Oldal
<i>Király György</i> : Világbíró Sándor mondája régi irodalmunkban. (II., bef. közl.)	241
<i>Komlós Aladár</i> : Dömötör János. (I. közl.)	254
<i>Ember Nándor</i> : A magyar oktató mese története 1786-tól 1807-ig. (I. közl.)	272

### Adattár :

B. Kemény Zsigmondnak Danielik János püspökhöz írt levelei. Közli: <i>Papp Ferencz</i>	295
Kovács Ferencz irodalmi hagyatéka. (II. közl.) Közli: <i>Császár Elemér</i>	299
XVII. és XVIII. századi verses találós mesék a sárospataki könyvtárból. Közli: <i>Harsányi István</i>	315
Költőink elfelejtett versei. <i>Tolnai Vilmostól</i>	321
Két minorita iskolai dráma. Közli: <i>Szabó J. Dániel</i>	323
Szigeti József levelei E. Kovács Gyulához. Közli: <i>Dr. Perényi József</i>	343
Faludi Ferencz egy ismeretlen levele. Közli: <i>Flechner Margit</i>	346

### Könyvismertetés :

Beöthy Zsolt: A magyar irodalom kis-tükre. <i>Király Györgytől</i>	347
--------------------------------------------------------------------	-----

### Könyvészet :

Új könyvek és füzetek	349
Irodalomtörténeti repertorium. <i>Hellebrandt Árpádtól</i>	350

Az Irodalomtörténeti Közlemények a Magyar Tud. Akadémia Irodalomtörténeti Bizottságának megbízásából és kiadásában jelenik ugyan meg, de tartalmáért egyedül a szerkesztő felelős.

Az Irodalomtörténeti Közlemények megjelenik évente négyszer (január, márczius, június és október hónapokban) 8—8 tves füzetekben. Előfizetési ára egy évre 10 K., egy-egy füzet, ára 3 K.

Szerkesztő lakása : Budapest, I., Pauler-u. 4.

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM	
Magyar Irodalomtörténeti Intézet K. nyilvára	
Lelt. napló: <u>478</u>	Lsz. <u>50</u>
csoport: _____	szám. _____



1089

## VILÁGBIRÓ SÁNDOR MONDÁJA RÉGI IRODALMUNKBAN.

(Második és befejező közlemény.)

### 3. A monda XVI. századi irodalmunkban.

Toldy Ferencz<sup>1</sup> még abban a hiszemben volt, hogy a Sándor-mondának öt magyar földolgozása akadt a XVI. században: 1. Ilosvai elveszett *Világbíró Sándora*, melyre *Ptolomeusa* (1570) elején czéloz; — 2. Idari Péter verses Curtiusfordítása (1548); — 3. Idari elveszett *Sándora*, melyre előbbi műve első szakaszában hivatkozik; — 4. egy Plutarchosból és másokból összeszedegett prózai história, melyet Bod említ *Szent Hiláriusában*; — 5. *Nagy Sándornak macedónok győzhetetlen királyának históriája*, melynek egy későbbi kiadása Jankowich szerint Löcsén jelent meg 1627-ben. Ez öt munka ma mindössze kettőre zsurgorodik össze, mert az 1. és 3. számú azonos és elveszett, valószínűleg nem is tekinthető önálló Sándor-históriának, a 4. és 5. szintén azonosnak bizonyult.

Az első földolgozás Ilosvai Péter verses krónikája *Historia Alexandri Magni*, melyet az utolsó versszak szerint 1548-ban írt; a mint a czímbe bevallja, Curtiusból fordította s annak töredékes részeit (főként a hiányzó két első könyvet) Justinusnak kedvelt és elterjedt világtörténetéből pótolta (»partim ex Justino Historiographo, partim ex fragmentis Q. Curtii diligentem collecta«).<sup>2</sup> A költemény hat részre oszlik

<sup>1</sup> Toldy F. A magyar költészet Zrinyiig. Pest. 1854. 139. l.

<sup>2</sup> Első ismert debreczeni kiadása 1574-ből való. (Debreczen.) Még e században több kiadást ért: Debreczen 1582. Kolozsvár 1591. Bártfa ? (é. n.) Új kiadása Sziládytól RMKT. IV: 83. Érdekes, hogy Curtius művének még a XVIII. század közepe táján is akadt egy verses földolgozása, Hriágel Márton sajpöspöki plébánostól (1758): *Curtius írásából fordítaltott és magyar versekben foglaltott História Világbíró Nagy Sándorról*. (Kézirata az esztergomi érseki könyvtárban. — Említi Toldy, Magy. költ. tört. 1867. 310. l.) Csak azért említjük e helyt, mert egészen Ilosvai stílusában írott verses krónika, s bátran készülhetett volna a XVI. században; nyelve, verselése fejlettebb ugyan, de rimtechnikája Tinódiéval vetekedik. Ennek igazolására talán elég első strofáját idézni:

Macedóniában Fülöp uraltatott,  
Attyja Amintásnak kinek hivatott,  
És Evridicének Anyja mondottatott,  
Három fia közé Fülöp számlátott.



s az egyes könyvek rövid argumentumát latin hexameterekben a versfőkbe foglalja. Az utolsó rész utolsó hexameteréből: »Cvrcius hec cecinit, transcriptit *Petrus in Idar*«, mind Toldy, mind Szabó Károly (RMK. 102. sz.) Idari Péternek tulajdonította a fordítást, de már maga Szabó Károly egy későbbi kiadásnál (RMK. 362. sz.) ezt az Idari Pétert azonosnak véli Ilosvaival. A kérdést végkép eldőnti Szilády Áron (id. kiadása, 308. l.), a ki rámutat, hogy »in Idar« a szerzés helyére vonatkozik, tehát Idaron (vagy Idán? Nagyidán?) írhatta Ilosvai. Munkájáról nincs többet mondanunk, mint a mit Szilády már részletes összehasonlítóssal megállapított (id. kiad. 313—320. l.). Az egész nem más, mint Curtius száraz, kivonatos fordítása, az elejét Justinusból kiegészítve, a végét pedig Nagy Sándor babilóniai bevonulásáról és haláláról, úgy látszik, Aelianusból vagy még inkább Plutarchosból pótolva.

A mi Ilosvai elveszett verses krónikáját illeti, melyre mind előbbi munkája, mind *Ptolomeusa* elején hivatkozik, az aligha lehetett önálló Sándor-história, hanem a mint már rámutattam,<sup>1</sup> valószínűleg egy világtörténeti bibliás elmélkedés a *négy monarchiáról*, a milyen Batizi András<sup>2</sup> és Dézsi András<sup>3</sup> munkája, s végső forrásában Dániel könyve II. és VII. fejezete alapján készült történeti visszapillantás. A görög Nagy Sándor itt Nabukodonozor babiloni, Cyrus perzsa és Augustus római uralmával együtt képviseli a négy világbirodalmat, melylyel Dániel Nabukodonozor csodás álmát magyarázza. Hogy e világtörténeti összefoglalásban bővebben kitért-e Nagy Sándor történetére vagy csak rövidesen végzett vele, mint Batizi, azt természetesen nem sejtethetjük, mert a munka elveszett; de hogy nem lehetett nagyon terjedelmes, azt a Curtius-fordítás igazolja, melyben saját szavai szerint »bővebben« akar Sándorról szólni.

Mielőtt rátérünk a Toldy említette prózai Sándor-históriára, melyről részletesebben kívánunk szólni, meg kell még említenünk két munkát, a mely némi kapcsolatban van Nagy Sándor történetével. Mindkettő klasszikus eredetű.

Az egyik Bogáti Fazekas Miklós munkája: *Harom Ieles Fő Hadnagyoknac, a Nagy Sándornac, Anibalnac, és az Romai Scipionac, az Bodogsagnac helylyén a fő helyről valo vetélkedésec* (Kolozsvár, 1576). Bár Bogáti azzal a félrevezető fogással él, hogy hallomásból ismeri a költemény tárgyát — egy Ferhát nevű főtörök meséli el neki, mint túlvilági látomást — Dézsi Lajos kiderítette,<sup>4</sup> hogy nem egyéb, mint Lukianos híres

<sup>1</sup> L. Irodalomtörténet, 1917: 411.

<sup>2</sup> Meglőtt és megleendő dolgoknak tereméstül fogva mind az itéletig história, 1544. (RMKT. II: 95.)

<sup>3</sup> Világ kezdetitül lött dolgokról (1550 előtt, RMKT. V: 12.)

<sup>4</sup> Dézsi L. Bogáti Fazekas Miklós. Budapest. 1895. 22. l. — EPhK. 1914: 745.

*Alvilági párbeszédei* (*Νεκρικοὶ διάλογοι*) 12. fejezetének verses fordítása. Említést e helyen csak azért érdemel, mert a hősei között Nagy Sándor is szerepel.

A másik a Czegei névtelen széphistóriája, *Effectus Amoris*<sup>1</sup> (Debreczen, 1588), mely Odatis és Zariadres bájos szerelmi történetét beszéli el. Ennek csak annyi köze Nagy Sándorhoz, hogy kimutathatóan azon keleti elbeszélések közé tartozik, melyek az ő hódításai révén kerültek nyugatra. — Athenaeus (I. XIII. c. 35.), a mytilenei Chares, Nagy Sándor egyik udvari tisztje és történetírója, tudósítása után közli. Mint-hogy tárgyánál fogva más fejezetbe tartozik, nem akarunk vele csupán egy külső mozzanat ürügyénél fogva bővebben foglalkozni. Említést csak azért teszünk róla, mert jellemző adalék Nagy Sándor hódításainak és az irodalomnak egymáshoz való viszonyához. Kétségtelen ugyanis, hogy Nagy Sándorral kezdődik a szorosabb gazdasági és műveltségi kapcsolat a távolabbi, eddig mesés Kelet (Perzsia, India) és a Nyugat között.<sup>2</sup> Az irodalomban is ekkor indul meg tulajdonképpen az a lassankint oly hatalmasra fejlődött mesevándorlás melynek jelentőségét, sokban túlozva, Benfey fejtette ki.

A régi példázó irodalomnak is akadt folytatója Bornemisza Péterben, ki prédikációiban elég gyakran idézi föl Nagy Sándor alakját. Forrásai azonban már nagyrészt a klasszikusok, kivált Plutarchus, a kit egyszer meg is nevez. (Evang. és Epist. tan. IV: 543<sup>b</sup>. Alexander és orvosa.)

#### a) *A Heltai-féle Sándor-regény.*

A prózai Sándor-históriáról, melyet Toldy még kettőnek gondolt, Szabó Károly kiderítette, hogy egy munka (RMK. 564. sz.),<sup>3</sup> ugyanő találta meg az első XVI. századi kiadását (Magyar Könyvszemle 1883: 246.), mely szerinte kétségtelenül Heltai Gáspár nyomdájából került ki, s »csaknem bizonyosnak« tartja, hogy szerzője is Heltai Gáspár. Az explicitben azt olvassuk, hogy munkáját »az bölcs Plutarchusnak és egyéb bölcs íróknak írások szerint« végezte. Természetesen ez a forrásmegnevezés teljesen fictiv, mégis úgy látszik, annyira félrevezette irodalomtörténetíróinkat, hogy e munka fölött gondtalanul elsiklottak, még csak arra sem méltatták, hogy a XVI. század nagyon is szűkös szépprózai termelésének tár-

<sup>1</sup> Kiadta, a mennyire az akadémiai csonka példányból és a Fraknoi-féle töredékekből összeállítani lehetett, Dézsi Lajos, Magyar Könyvszemle, 1914: 337. Ugyanott közölve a forrás.

<sup>2</sup> L. Rohde, Der griechische Roman. 1876. 45. l.

<sup>3</sup> Az Nagy Sándornak Macedonak [!] győzhetetlen királyának Históriaia. Mely moftan uyjonnán kinyomtatott, Löcsén, Brewer Lörintz által, 1627. Eß-tendöben.

gyalásánál megnevezték volna. Holott kétségtelen, hogy a Sándor-regény fordításával van dolgunk, s ez több mint száz évvel Halleré előtt készült, melyet eddig egyedüli fordításnak tekintettek. Még azzal az előnnyel is rendelkezik, hogy teljes, míg Halleré elől csonka s ép egy ívvel rövidíti meg az eredetét. Azért is érdekes ez, mert így irodalmunkban ez a Heltai-féle kiadás őrzi meg egyedül az érdekes Nectanebos-epizódot. Csak egy futó pillantás a mű elejére bárkit meggyőzhetett volna, hogy távol állunk Plutarchostól s az igazi klasszikus hagyománytól:

Az Aegyptusbeli tudós Bölccék, mikoron tudnák az földnek, ten-gernek, és egyéb vizeknek mérésének módgyát, és az Eghnek állapattyát megífmérték volna, az az, az Cfillagoknak járását, és Egeknek forgását: ez Béles világhnak ki nyilatkoztatták az ő böles tudományok által . . . stb.

Nem a Sándor-regény, a Leó-féle *Historia Alexandri magni regis Macedoniae de prelijs* közismert és jellemző kezdősorai ezek?

Sapientissimi namque Egyptii scientes mensuram terre atque undis maris dominantes et celestium ordinem cognoscentes, id est stellarum cursum computantes, tradiderunt ea universo mundo per altitudinem doctrine et per magicas artes.

A Plutarchosra való hivatkozást mindamellet jóhiszemű tévedésnek kell vélnünk, mert hiszen a regény nagyobbára névtelen változatokban forgott közkezen, s ép azért nem ritkán önkényesen is kapott keresztapát. A középkorban általában Eusebiusnak tulajdonították, a XVI. században, úgy látszik, inkább klasszikus szerző felé hajlottak. S minthogy Plutarchost ismerték legjobban életrajzairól, melyek közül valóban van egy Sándor-biographia is, nem kell csodálkoznunk azon, hogy ezt az egyáltalában nem klasszikus szellemű regényes életrajzot is az ő rovására írták.

Azt is könnyű megállapítani, hogy a latin regénynek milyen változata feküdt fordítónk előtt. Mint később Haller, ő is a strassburgi nyomtatott kiadást használta, melyet több érdekes sajtóság különböztet meg a fönmaradt kéziratoktól. Így az eddig szakozatlan vagy fejezetileg három főrésze oszló regényt címekkel ellátott fejezetekre osztja, mint ez fordításunkban és Hallernél is látható. Jellemző a tulajdonnevek írása is, így mindjárt az első fejezetben: Anactanabus, Drapések, Pharesek, Argivusok, Bachirusok, Confrusek, Agiophiabéliek stb., míg a kéziratokban még kevésbé eltorzított alakokat látunk: Nectanebus, Arabes, Pori, Argini, Hastrii, Serites, Agriopagi etc. Végül megvan fordításunkban az a jellemző betoldás, melyről a Székelyudvarhelyi kódex-szel kapcsolatban már szólottunk, t. i. a pogány bölccsek búcsúja Sándor

koporsójától («Az Sándornak temetségéről» — De sepultura Alexandri), mely a kéziratokból hiányzik s valószínűleg Petrus Alfonsi *Disciplina Clericalis*éből került át a strassburgi nyomtatott Sándor-regénybe.

A mi fordítónk átültetési módját illeti, az elég hűnek mondható. Fejezetről-fejezetre követi az eredetijét, csak helyenként von össze több aránytalanul kisebb fejezetet egy nagyobbba. Így például az eredeti e két fejezete: Quomodo Anectanabus in figura draconis apparuit Philippo in convivio et osculatus est Olimpium, és a következő: Quomodo avis generavit ovum in gremio Philippi — nála egy: Mikeppen Anactanabus Sarkany kepiben ment Philep kiralyhoz az lakodalomban. És így még néhányszor. A mellett többször rövidít, kivált a terjengősebb, mindenféle képtelen kalandokkal földuzzasztott indiai hadjáratot vonja szorosabbra, bizonyos józansággal, de elég elbeszélő tapintattal. Ez az eljárása egyáltalában nem válik az egész mű kárára, sőt határozottan hasznára: egységesebbé teszi. Fordítónk önkénytelenül is megközelíti a regény eredetibb és a göröghöz közelebb álló alakjának egyszerűbb és művészibb szerkezetét. A mellett józanságát sem hatja át annyira a kritikai szellem — ez a XVI. században még elképzelhetetlen — hogy végképen kirtaná belőle a csodás és mesebeli elemeket. Mondhatnók, hogy inkább a természeti curiosumokkal bánik el rövidebben, míg a mesés, az elbeszélés folyamához jobban illeszkedő részleteknek megkegyelmez, így átveszi az Adamas-hegyről, a Nap és Hold fáiról, a griffek vontatta repülő szekérről, a tenger fenekére való szállásról szóló fejezeteket. Általában Hallerrel összehasonlítva, jellemző rá a nagyobb elbeszélő ügyesség, a nyelvbéli naturalizmus mellett a mese folytonosságára vetett gond, míg Hallernek az eredetitől való eltérései inkább a stilizálásban, a nyelvbéli tisztaságra és szabatoságra való törekvésekben merülnek ki. Szolgáljon a nyelvi összehasonlítás megvilágítására egy rövid fejezetnek párhuzamos egybeállítás. Alljon elől a latin eredeti:

*Qualiter Alexander fecit se per griffones in aere levare.*

Et inde amoto exercitu secutus est littora Maris Oceani contra solsticium brumale et ambulantes per dies quadraginta venerunt usque ad Mare Rubrum. Et castra metatus est ibi. Eratque ibi mons excelsus valde. In quem cum ascendisset Alexander, visum erat ei, ut fere celo propinquius esset. Tunc cogitavit in corde suo tale ingenium machinari, quomodo possent eum griffones ad superius emisperium sublevare. Et continuo de ipso monte descendens iussit architectos ad se venire, et praecepit currum mirabilem fabricari et colligari

cathenis ferreis, ut posset ibi securius residere. Deinde fecit venire griffones et cum cathenis ferreis firmioribus fecit eos ligari curru, et in summitate ipsius currus eorum cibaria praeparari. Tantam siquidem altitudinem ascenderunt griffones, quod videbatur Alexandro orbis terrarum sicut area, in qua fruges trituantur et conduntur. Mare vero ut draco tortuosus in circumitu videbatur. Tunc siquidem virtus divina obumbravit griffones, ut dum crederent alta petere, ad terram infimam descenderunt in loco campestri longe ab exercitu suo itinere quindecim dierum. Nullamque in ipsis cancellis ferreis sustinuit lesionem. Et sic cum angustia maxima ad exercitum pervenit.

### Heltai :

*Mikeppen emellette fel magát Sandor az Egh ala az Griff madarakkal.*

Innét elindítván Seregét Sándor, az Oceanus Tenger mellett méne észak fele. Es járván negyven napigh, menének az veres Tenger melle, és ott táborát le Bálítá. Es vala ot egy igen nag' magos hegy, melyre mikor fel ment volna Sándor, láztik vala néki, hogy az eget kezével ugyan megh érhetné. Akkoron gondola Bívében, hogy miképpen emelhetnék fel ötött az Griff madarak az égh alá. Es mindgyaráft az hegyről alájövé, az Acs meftereket mindgyárt hozzá hivatá és monda nékiek: Hogy ő néki cfinállyanak erős fákból, és nagy mefterfeggel ég Bekeret, és vas lántzokkal erőffen meg kötöznek, hog' ő abban bizváft ülhetne.

Az Bekeret az Acfok hamar meg kébték. Es az után hozata Sándor Griff madarakat, és erős lántzokkal őket az Bekérhez kötözteté, és az Bekér tetejére cfinálltatá az ő eledeleket. Es ekképpen az étel után felrepülvé a madarak, annyira fel menének, hogy Sandornak tertzik vala ez Bélles világ kerekfege, mint egy Bűrű, az hol cfépelnék, lenni: Es az tenger tertzik vala mint egy Sárkány tekeredet volna környüle.

Azonban az Isten el vévé a Griff madaraknak Bemek fenyét. Es mikor vélnék, hogy mind fel mennének, azonban az földre le Bállának mebbe, ugy mint tizen ött napi járó földön az tábortól. Es ekképpen Sandor nagy nyavalyával méne az táborra.

### Haller :

*Mint emellett - fel az ég felé Sándor.*

A' Tenger mellett negyven napig menvén, érik a' veres tengert, a' hól táborát meg-Bállíttya Nagy Sándor.

Ott vólt egy igen magos hegy, kire fel-menvén Nagy Sándor, ugy tetűt néki, mintha közel jutot volna a' magos éghez. Akkor gondolkodik magában, mint mehetne - fel a' t'fillagos égig,

és lejjövé a' hegyről, a' mefter embereknek parantsol,

olly mefterséges Izekérnek tfináláfa felől,

kiből az ember femmiképen ki ne ehetnék.

Mellyet hogy el-kéfczitenek, Griff-madarakat fogat vas lántzokkal a' Izekér eleibe, és azoknak enniek valót köttet a' Izekér rúdyára.

Bele ülvé a' Izekérbe, a' Griffek olly magofságra vífzik, hogy Nagy Sandornak az egélz világ t'ak akkorának lát'fzott, mint egy t'für-földe, mellyen búzát Iztoktak Izőrni. A tenger pedig úgy lát'fzott, mint egy tekergős Sárkány, melly azt a tsür-földét bé-kerítette volna.

Kinél fellyebb nem botsátván az Isteni erő a' Griff madarakat, le-erefczkednek, és letéfczik Sándort egy mezőre, táborához tizenöt napi járó földre. Es így nagy munkával kerefte - fel táborát.

Látjuk, Haller fordítása sokkal művészibb, nem ragaszkodik betűszerint az eredetihez, szabadabban fogalmaz, de szabatosabban is. Heltai kiadása viszont annyira hű, hogy a mondatkötésben magyartalan, de azért mégis elevenebb amannál, nem annyira papirosízű, és népies kifejezésekkel gazdagabb (az eget kezével ugyan megérhetné, széles világ kereksege, szemük fénye stb.).

A fordításról még meg kell említenünk, hogy a latin regényt, mely a bölcsek búcsúztatásával végződik, mint Hallernél, még egy fejezettel megtoldja. Ebben röviden elmondja a diadochusok történetét egészen Ptolemeus győzedelméig Seleucus fölött. Ez a toldás, mely bizonyára az explicitben a Plutarchos mellett említett egyéb forrásokra vonatkozik, arra a föltevésre vezethetne, hogy a fordítás esetleg nem közvetlenül a latin kiadásból, hanem annak német átültetéséből készült. Így épen a XVI. században igen kedvelt Hartlieb-féle átdolgozásra lehetne gondolni, mely szintén a diadochusok történetével végződik. E toldás Hirsch kimutatása szerint Orosiusból való.<sup>1</sup> Ez a föltevés azonban lehetetlen, mert a Hartlieb-féle átdolgozás rendkívül terjedelmes, tudákos toldásoktól hemzseg, melyeknek a mi szövegünkben nyomát se látjuk; egyébként nem is a strassburgi nyomtatványokon, hanem valamelyik kéziratn alapszik. A mi fordításunk toldaléka különben sem Orosiusból való, hanem sokkal inkább egyezik Justinus megfelelő fejezeteivel, melyek rövidített kivonatának látszik.

Hátra van még a fordítás szerzőjének a kérdése. Szabó szerint »csaknem bizonyos«, hogy Heltai nemcsak a kiadója, hanem fordítója is, ebben a nézetben azonban semmiféle hagyomány nem támogatja. A munka kétségtelenül megfelel Heltai szellemének, erre mutat elsősorban a moralizáló befejezés:

Bizonyára rettenetes és ißonyu hiftoriák ezek. Mely igen nagy, jeles és hatalmas királyok voltak, ezek: Meghis mely hamar, és mely gyarlóképpen veßtenek el, nagy gyalázzattal: Es nem haßnalt nékik az ő nagy birodalmok, tißteffégek nagy fok ízámtalan kincfek &c. Ezokáért mindnyájan tanóllunk azoktól, *kiváltképpen az királyok és nagy Urak*, az íßteni felelmet, hog az Istennel ne jáczodgyunk, és ne tulajdonicunk magunknak íemmit. Es miert hogy *ez világhi hatalom dicjőíleg, kazdagság, gyönyörűség nem állandó, hanem el romol, és rutul porba véß*. Azért ez vilaghoz, és az ő pompalágához ne ragaßkodgyunk: Hanem örökléget kerelsünk másut, oly helyen, az hol meghmarad, és loha el nem véß: Mikeppen hív tanácfot ád minékünk az áldot Istennek áldot ízent FIA, az mi VRVNK IESVS CHRISTVS, Amen. Matthei, 6.

<sup>1</sup> Hirsch Siegmund. Das Alexanderbuch Johann Hartliebs. Berlin. 1909. (Palaestra LXXXII.)

A hang kétségtelen a Heltai hangja, de vajon a kéz szintén Heltai keze-e?

Ezt csak úgy lehetne végleg eldönteni, ha behatóan és részletesen összevetnők nyelvi és stilisztikai szempontból Heltai többi munkáival. Erre azonban e helyütt nem térhetünk ki. Annyi azonban bizonyos, hogy a munka magán viseli Heltai keze nyomát. A befejezés mindenesetre tőle származik, s valószínű, hogy a Sándor birodalmának szétbomlását, a diadochosok versengéseit tárgyaló toldalék is tőle való. Ezzel akarta mintegy a munkának azt a célzatot adni, melyet a befejező erkölcsi intés világosan kifejez: semmiféle földi hatalom és dicsőség nem állandó az Úr sujtó karja előtt, hamar »elromol és rúdul porba vész«.

De akár Heltaitól származik az egész fordítás, akár nem, annyi kétségtelen, hogy a Sándor-regény első és egyedüli teljes magyar fordítását nyújtja, s megvan az az érdeme is, hogy tendenciájával egészen beleilleszkedik korának hangulatába. Mindenesetre méltóan gyarapítja XVI. századi széprózai elbeszéléseinknek úgyszólván csekély számát.

#### 4. A monda a XVII. században.

A XVII. századból két nagyobb mű maradt ránk, mely Sándorral foglalkozik, az egyik Forró Pál prózai Curtiusfordítása, melyet főként két függeléke tesz érdekessé, a másik a Sándor-regény második átültetése irodalmunkban, Haller János tollából.

##### a) *Forró Pál<sup>1</sup> Curtiusa.*

HÁPORTHONI FORRÓ PÁL, Bethlen Gábor humanista műveltségű udvari embere, munkáját, a mint az olvasóhoz intézett előszóban maga megvallja, egyenesen Bethlen Gábor rendeletére készítette: »az tibteffeges Deaki tudományoknak böcsüllője, es fő taplaloja leven, az regi nevezetes Quintus Curtiusnak az vilagbiro Nagy Sandor felől irattatott jeles chronicajat Magyar nyelvre fordittatta es immar most nyomtatás által is ki bocsattatta.«<sup>1</sup> Megtudjuk továbbá az előszóból, hogy a fordítás nagy philológiai gonddal készült, a legjobb kiadásokat használta, s ha nehezebb helyre akadt, azt »sok regi és uyjab exemplaroknak-is őbve vetefekből, az hű forditonak tibtit követven, az közönfegesb ertelemhez« mérten

<sup>1</sup> Teljes címe: QVINTVS CVRTIVSNAK AZ NAGY SANDORNAK MACEDONOK KIRALYANAK VIFELTETETT DOLGAIROL IRATTATOTT HISTORIAIA, mely most Deakból Magyar nyelvre Haporthoni Forro Pal által fordittatott es URUNK O FELSEGE AKARATTYABOL nyomtatott DEBRECENBEN Lipfiai Pal örökőfi altal. Anno 1619.

igyekezett átültetni. Sőt ezzel sem elégedett meg, hanem átnevezte munkáját Varfalvi Kossa Matthias deák urammal, »az nemes Erdély ország tablajanak assessorával«. Végül »az margokon imit-amot valo nem habontalan annotatiocskakkal is« akart kedveskedni az olvasónak. Ha ezek után is még hiba akadna a fordításban, akkor igazán nincs más mentség, mint Horatiussal szólva: »neha az jó Homerus is szunnyadoz«.

Munkája így valóban hű, sőt szolgál fordítás, nyelvében korához képest elég nehézkes. Nem nehéz megállapítani azt sem, hogy milyen kiadásokat használt. Curtius hiányzó két könyvét s egyéb lacunáit, a mint maga megvallja, »az nemet nemzetből valo bölcs Bruno Christoph« kiadásából »ki tellyesítette«, tehát a Bázelen, 1545-ben megjelent Curtiust használta, melyet Christophorus Bruno müncheni tanár adott ki Frobeniusnál. De ugyanez évben megjelent Bázelen, Petri Henriknél, egy másik Erasmus-féle Curtius-kiadás is,<sup>1</sup> melyet szintén ismernie kellett, mert ebben meg föltalálható az a két függelék, mely Forró munkáját érdekessé teszi. Az egyik (*Az Nagy Sándornak élete*, mely az meghit régi főhítorikufoknak chronikajokból regen rövid fummaban foglaltatot, a 668—705. lapon) egy rövid, nagyobbrészt klasszikus anekdotákból összeállított Sándor-életrajz, melyet Szilády (RMKT. IV: 319.), nem tudom, mi alapon, Aelianus-fordításnak mond, holott Aelianus *Ποικίλη ιστορία*-jában, bár sok Sándor-anekdotát tartalmaz, ehhez hasonló hosszú életrajzot nem találunk. Forrása nem is más, mint az említett bázeli kiadásban található kis történeti compilatio, melynek szerzője Joannes Monachus, s görögből latinra a bolognai Angelo Cospo fordította. Ez a Joannes Monachus pedig a Zonaras János néven nálunk is ismert bizánczi történetíró, a kinek világtörténeti compilatioja (a világ teremtésétől 1118-ig) a maga teljességében csak 1557-ben jelent meg latin fordításban (Hieron. Wolff, Bazel). Állításunk bizonyosságul, valamint Forró fordítási eljárásának megvilágítására szolgáljon belőle a következő két példa. — A mű kezdete:

*Johannes Monachus.*

Philippi Macedoniae regis ex Olympiade uxore, filius fuit Alexander, licet fabuloso quodam commento traditum sit a nonnullis Hammone (ita Jovem nuncupant) qui sub serpentis specie cum matre consuetudinem habuerit, eum genitum fuisse, quod totum procul est a veritate.

*Forró Pál.*

Az Nagy Sándor Philepnek Macedonok királynak Olympias aBony felefegetől valo fia volt, noha neműnemű költemennyel nemellyek ugy hadtak emlekezetre, hogy Hammontol (ugy nevezik vala Jupitert) az Sarkannak kepeben az annyaval valo közöfűlese alta származot volna. Mely dolog mindenestől fogva mebbe nagyon az igaztol.

<sup>1</sup> Mindkét kiadás megvan a budapesti Egyetemi könyvtárban.

Látjuk Zonaras klasszikus forrásai mellett ismerte a mondát is, bár vele szemben a maga keresztyéni kritikáját alkalmazza. Bezzeg nem vonja kétségbe a monda elbeszélését ott, a hol szája íze szerint Sándor jeruzsálemi útját írja le s meghódolását a zsidó papi fejedelem előtt. E helyütt, a mint már említettük, Forró Pál a lapszélien e mondának az Attila-mondával való hasonlatosságára hivatkozik.

De lássunk egy klasszikus példát is belőle :

Quo tempore Timocleam Thebanam insignem foeminam, Thracius quidam dux, illata vi, dicitur constuprasse.

Quumque post id eam posceret pecuniam, solus a muliere ad puteum seductus fuisse, in quo diceret pretiosiora rerum suarum occultari.

Ducem igitur super os putei spectandi causa declinatam, illa in profundum detrusit, superneque iniectis lapidibus oppressit.

Ob id facinus, adductam ad se in vinculis foeminam, percunctatus est Alexander, quae nam esset? Ea imperterrita, Theagenis, inquit, sum soror, qui contra Philippum electus imperator, fortiter pugnans pro Graeciae libertate occubuit. Magnanimitatem mulieris et constantiam admiratus Alexander, liberam eam cum filiis dimisit.

Mely időben az Timocleat Thebae városbeli fő aßbonyallatot mondgyak hogy egy Racz orßagi (!) capitan, erőszakot teven rayta megßeplõfitette volna. Es midõn az utan penzt kevanna tõlle, az aßbonytol csak egyedül egy kuthoz vitetet volna, az melyben mondana, hogy õ neki dragab marhai el reytetve volnanak. Azert neveznek okaert az kut ßajara haylot capitant az aßbony az melylegbe ala taßbitotta, es az fellyül rea hanyattatott kõvekkel agyon verte volna. Azert az cselekedetert fogva hozza vittetet aßbonytol Sandor kerdven, ki volna? Amaz meg nem rettenven azt mondotta: Theagenefnek huga vagyok, ki Philep kiraly ellen vezerre valaßtatvan es erõffen harczolvan az Görög orßagnak ßabadfagaert veßet el. Az aßbonyinak bator ßüvet es alhatoffagat csodalvan Sandor, õtet fiaival egyetembe megßabadította es el bocsátotta.

A közölt történetet Timocleáról megtaláljuk Plutarchosnál is (De mulierum virtute), a ki Aristobulos Cassadrensis elveszett munkájából idézi.<sup>1</sup> Forró Pál nyelvének jellemzésére azt hiszem, elég e rövid szemelvény: az eredetihez való szigorú ragaszkodás rendkívül vontatottá, nehézkessé és magyaralanná teszi stílusát. Még kevésbbé sikerült természetesen egy hexameteres epigrammája. Az eredetiben, mikor Sándor Alexandria fölépítéséről gondolkozik, megjelenik álmában Homeros s a következő helyet tanácsolja neki:

Insula quin etiam undoso iacet aequore ponti  
Aegypto praetenta, Pharon quam nomine dicunt.

<sup>1</sup> L. Car. Müller kiadását Dübner id. Arianus-kiadásához, p. 95. (Scriptores rerum Alexandri Magni.) Az elbeszélést már a XVI. században megtaláljuk Bornemisza Péter prédikációiban. (Evang. és epist. tan. IV : 895.) Az elterjedésére von. irodalmat l. Oesterleynél a Kirchhoff-féle *Wendunmuth*hoz fűzött jegyzetekben. (Bibl. Lit. Vereins. Stuttg. 99. köt. 3, 177.)

Forrónál így hangzik :

Söt még egy Büget az Pontufnak hablo vizeben  
Az Aegyptus előtt fekbik melynek neve Pharos.

A másik függelékek (*Az Nagy Sándor levele*, mely Indianak allapattyarol és abban történt csoda dolgokrol az bölcs Aristotelesnek maga mesterének irattatot, 706—748. l.) eredetije szintén az 1545-iki bázeli Petri-féle kiadásban található : Alexandri Magni ad Aristotelem de Indiae situ, populis, belluis epistola a Cornelio Nepote latinitate donata. Természetesen Cornelius Neposnak oly kevés köze a levélhez, mint a szintén neki tulajdonított Dares Phrygius-fordításhoz. A levél a Sándor-mondának egy önálló mellékajtsa s bizonyára azon apokryph levelek közül való, melyek a Pseudocallisthenes regényére is hatással voltak. Rövidített mása megtalálható a Pseudocallisthenesben (III. sz.) s innen átkerült még rövidebben Leo fordításába is. A mi különálló, hosszabb levelünk két latin változatban maradt fön, melyek egy közös görög eredeti elég hű fordításának látszanak. A régibb változat, melynek fordítását Forró adja, a régi latin nyomtatványokból ismeretes,<sup>1</sup> az újabbat egy bambergi kodexből kiadta Pfister.<sup>2</sup> Sándor elmondja benne mesterének csodás indiai kalandjait, hadakozásait különféle vadállatokkal, melyeknek mását különben ismerjük a Leo-féle Sándor-regényből is.

Forró Pál egyetlen érdemét abban látom, hogy átültette irodalmunkba a Sándor-mondának e két önálló mellékajtsát.

### b) *Haller fordítása.*

A *Hármas História* (1695) első részével *Nagy Sándor dolgaival* elég bőven foglalkozott irodalomtörténetünk, úgy-hogy nem szükséges részletesebben tárgyalnunk, elég, ha az eddigi eredményeket röviden összefoglaljuk. Tudjuk, hogy Haller előtt az 1494-iki strassburgi kiadásnak egy elől csonka példánya feküdt,<sup>3</sup> ez az oka hogy eléggé in medias res fog bele elbeszélésébe, csak a czilicziai hadjáratl kezdí (az eredeti XXIV. fejezete). A fordító eljárásáról ugyanazt mondhatjuk, a mit a Gesta- és a Trója-regény fordításánál látunk : hű, szabatos fordítás, bár helyenként, kivált a hosszúra nyúló leírásoknál, erősen rövidít. Eltérései azonban, a mint láthattuk, inkább stilizáló jellegűek. Nyelv tekintetében kétség-

<sup>1</sup> Kiadta Kübler, Jul. Valerius kiadásában, Leipzig. 1888.

<sup>2</sup> Kleine Texte zum Alexanderroman. (Sammlung Vulgärlat. Texte.) Heidelberg, 1910. —21. l.

<sup>3</sup> Erre már Fóti Lajos rámutatott, Akad. Ért. 1910:60. — Kohányi Menyhért ugyanerre az eredményre jut, a nélkül, hogy Fótiról tudomása volna. EPhK. 1912:31.

telenül fölötte áll a Heltai-féle fordításnak, s a mellett megvan még az az érdeme, hogy a Sándor-monda népszerűségét, ha másutt nem, hát a ponyván, a XIX. századig fenntartotta. A *Hármas História* kiadásai mellett a Sándor-regény önállóan is megjelent Budán (1757) *Nagy Sándor története* címmel.

Meg kell még említenünk, hogy a Gesta-fordítás több fejezete is foglalkozik Nagy Sándorral. Így a 31. példa (*A halál-nak mivoltáról*) tartalmazza a bölcsek mondásait Nagy Sándor temetésén, a mit már a Székelyudvarhelyi Födexből ismerünk. A 11. (*A bűn mérgéről*) és a 34. (*Az életnek megfontolásáról*) példában Aristoteles mint Nagy Sándor tanácsadója szerepel; e példák valószínűleg a *Secreta secretorum* mellékhatásainak tekintendők. A 146. *A nagy embereket is meg kell dorgálni gonosz cselekedetekért* cz. forrásul maga megnevezi Szent Ágoston *Az Isten városáról* írott könyvét (I. IV. c. 4.). Nagy Sándor elfogatja Diomedes »tengeri tolvaj«-t és szemére veti latorlását. De az megfelel neki: »Király, nagyobb lator vagy te én nálamnál, mert én tsak egy hajóval járok, és kételen próbára kell életemet vetnem, hogy táplállyam életemet és támogassam fogyatkozásomat. Te pedig sok gályákkal készülsz másoknak, sőt sok országoknak veszedelmére«. Az anekdotát megőrizte számunkra a XVIII. században Taxonyi János is.<sup>1</sup>

A 149. példa (*A haszontalan dicsőséget minden rossz követi*), melyben Sándor atyjának, Filep királynak meggyilkolásáról van szó, Valeriuszt nevezi meg forrásának; valóban Julius Valerius (I. I. c. 10.) szól Pausanias gyilkosságáról, de okául nem a nagyravágyást említi, mint a Gesta-beli példa, hanem a szerelmet. A 139. példa (*A lélek sebeiről*) a Sándor-monda egy kevésbé ismert részletét őrzi meg, Sándorról és a baziliskusról.<sup>2</sup> Sándor hiába ostromol egy várost, melynek falán »egy nagy Basiliskus vagy, kinek látása miatt meghalnak a vitézek«. Bölcsei tanácsára egy nagy tükröt tartat elébe, úgy hogy a maga látásától elveszett »az a nagy Basiliskus kígyó«. Hasonló hozzá a 145. elbeszélés, mely Fülöp királyról szól. A 9., 96. és 163. számú példák az Alexander néven kívül alig van közük a Sándor-mondához. Egyébként lásd Katona Lajos jegyzeteit a megfelelő példákhoz.<sup>3</sup>

\* \* \*

<sup>1</sup> L. Jablonkay Gábor S. J. Taxonyi János. Kalocsa, 1910. 132. 1. Elterjedésére vonatkozó irodalmat l. Oesterleynél a *Pauli*hoz fűzött jegyzetekben. (Bibl. Lit. Vereins Stuttg. 85. köt. 512. l.)

<sup>2</sup> L. Pfister cikkét, Münch. Mus. 1912: 263. Katona Lajos Haller-kiadásában (RMK. 18: 46.) Aelianus *Var. Hist.* XV: 21. idézi forrásul vagy párhuzamul; Aelianusnak azonban nem ebben, hanem *De animalibus* cz. munkájában (XV: 21.) találunk egy Sándor-történetet, de ez eléggé távol áll az idézett Gesta-fejezettől.

<sup>3</sup> Haller. *Gesta Romanorum*. (RMK. 18. sz.)

Ime a Sándor-monda magyar hajtásai három évszázadon keresztül. Jellemző, hogy nagy részük prózai alakban maradt ránk, míg például a rokon trójai mondakör átdolgozásai túlnyomó részben verses formában állnak előttünk. Pedig mindkét monda főforrása, Guido Trója-regénye és a strassburgi Sándor-regény, prózai alkotás. Ez eltérés főokát a klasszikus irodalom hatásának tulajdonítom. A trójai mondáknál a középkori prózai regény mellett nagy befolyással voltak irodalmunkra Vergilius és Ovidius költői földolgozásai, a Sándor-mondánál pedig a prózai Curtius és Justinus tettek nagyobb hatást. Ennek azután nyoma maradt a formában is. Bármily kevés műérzéklet tegyünk is föl forma tekintetében XVI—XVII. századi írónknál; annyi kétségtelen, hogy kiéreztek a trójai mondában inkább a költői földolgozásra alkalmas fictiót, a Sándor-mondában pedig inkább a történetíró tollára méltó szépprózát. Ha kis mértékben is, nemcsak tárgyi, hanem formai nyereséget is jelentenek e mondák földolgozásai irodalmunkban: mindenestre hozzájárultak a prózai és költői műfajoknak egy primitív, alakatlan, Ilosvai-szerű ősförmából való lassú kibontakozásához.

KIRÁLY GYÖRGY.